

**Вінницький державний педагогічний університет
імені Михайла Коцюбинського
Факультет дошкільної початкової освіти та мистецтв
імені Валентини Волошиної
Кафедра музикознавства, інструментальної підготовки та
хореографії**

МАГІСТЕРСЬКА РОБОТА

**ХОРОВЕ МИСТЕЦТВО УКРАЇНИ В КОНТЕКСТІ ЄВРОПЕЙСЬКОЇ
КУЛЬТУРИ**

Студентки 2 курсу групи 2 МММ
галузі знань 02 культура і мистецтво
спеціальності 025 Музичне мистецтво
Освітня програма Музичне мистецтво
Ступеня вищої освіти магістр
Слободянюк Олександр Вадимівни
Науковий керівник:
Доктор педагогічних наук, професор
Мозгальова Наталія Георгіївна

Розширена шкала _____

Кількість балів _____ оцінка ECTS _____

Голова комісії _____
(підпис) (ініціали, прізвище)

Члени комісії _____
(підпис) (ініціали, прізвище)

(підпис) (ініціали, прізвище)

(підпис) (ініціали, прізвище)

ЗМІСТ

ВСТУП	3
РОЗДІЛ I. УКРАЇНСЬКЕ ХОРОВЕ МИСТЕЦТВО: ІСТОРИЧНИЙ І МЕТОДОЛОГІЧНИЙ АСПЕКТИ	9
1.1. Українське хорове мистецтво як об'єкт наукового дослідження: систематологічний аспект	9
1.2. Українська хорова музика: жанрова панорама	15
1.3. Методологічні засади дослідження	24
РОЗДІЛ II. ЄВРОПЕЙСЬКІ ВПЛИВИ НА СТАНОВЛЕННЯ І РОЗВИТОК ПРОФЕСІЙНОГО ХОРОВОГО МИСТЕЦТВА УКРАЇНИ XVIII-XIX СТ.	26
2. 1. Генеза професійного хорового мистецтва України	26
2. 2. Традиції італійської композиторської школи у творчості М. Березовського та Д. Бортнянського	32
2. 3. Засади німецької композиторської школи у творчості М. Лисенка	37
РОЗДІЛ III. ХОРОВІ КОНЦЕРТИ Л. ДИЧКО ЯК ЖАНРОВИЙ ФЕНОМЕН ЄВРОПЕЙСЬКОЇ ХОРОВОЇ АКАДЕМІЧНОЇ МУЗИКИ .	45
3.1. Український хоровий концерт: від витоків до сучасності	45
3.2. Типологія жанру хорового концерту у творчості українських композиторів XX ст.	54
3.3. Хорові «Фрески» Л. Дичко: традиційне і новаторське	59
ВИСНОВКИ	71
СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ	78

ВСТУП

Актуальність теми дослідження. Мистецтво хорового співу має багатовікову історію і традиційність. Воно є найбільш розвинутою і своєрідною сферою культури. Академічне хорове мистецтво України представляється унікальним загальномузичним явищем, - феноменом світової музичної культури.

Численні зразки української хорової музики займають достойне місце у золотому фонді вітчизняних та міжнародних духовних культурних здобутків.

Однією з нагальних проблем сучасного музикознавства є з'ясування та характеристика такого явища, як діалог музично-культурних традицій, зокрема, - між Україною та Європою. Адже, академічне хорове мистецтво України пройшло багатовіковий період формування в надрах професійного музичного мистецтва і увібрало в себе кращі досягнення європейської культури. Формування та стрімкий розвиток музичного мистецтва України відбувалися за безпосередньою участю західноєвропейських музикантів та музичних діячів, які своєю професійною діяльністю сприяли подоланню суттєвого відставання багатьох сфер музично-культурного буття українців – інструментальної, вокальної, хорової, ансамблевої, оркестрової, оперної, диригентської, композиторської та ін.

Важливість європейських впливів на становлення і розвиток професійного хорового мистецтва України XVIII-XX ст., зокрема, традицій італійської і німецької композиторських шкіл у творчості М. Березовського, Д. Бортнянського та М. Лисенка підкреслено у дослідженнях Н. Андрос [2], О. Бенч-Шокало [15], Т. Булат [19], Н. Герасимової-Персидської [26], Т. Гусарчук [34], Л. Кияновської [53], Л. Корній [65], О. Шуміліної [121] та ін.

У творчому доробку композиторів другої половини XX ст. вбачаємо наявність нових шляхів інтеграції українського хорового мистецтва до європейської культури. Яскравим прикладом втілення зв'язків минулого з сучасним, європейського і українського, - є творчість Лесі Дичко. Незважаючи на видатний внесок композитора у сучасну хорову музику, кількість досліджень,

присвячених її творам, і досі залишається невеликою. В той же час, список композиторських опусів Лесі Дичко неухильно збільшується, поповнюється все новими відкриттями.

Дослідницький інтерес до мистецької діяльності Л. Дичко є постійним та різноманітним. На думку аналітиків творчості Л. Дичко [28; 31; 62; 112], важливою особливістю музики українського автора є близькість до національних коренів, традицій вітчизняної культури.

Незважаючи на численні публікації, у яких різносторонньо висвітлюється творчість українського автора [10; 12; 28; 30; 31; 68; 62; 111; 112], й понині існує немало невирішених питань, пов'язаних зі специфікою композиторської індивідуальності Л. Дичко. Розмаїття мистецьких завдань у композиторській практиці та неординарність їх художнього вирішення, зокрема, - у жанрі хорового концерту світського напрямлення («Французькі фрески», «Іспанські фрески» та «Швейцарські фрески»), де яскраво проявився феномен діалогу традицій, - детермінують необхідність цілісного осягнення духовного світу й самобутнього художнього мислення Л. Дичко.

Незважаючи на те, що дослідники історії становлення і розвитку професійного хорового мистецтва в Україні звертають увагу на міжнаціональні (зокрема європейські) контакти і впливи, явище концертності, як творчо-художньої форми композиторської активності (музичний жанр), де проявляються особливості музичної мови композитора, відтворені в музичному мисленні, у певній організації музичної драматургії і засобах музичної виразності, - на сьогодні недостатньо досліджені у музикознавстві.

Одним із найменш вивчених аспектів академічного хорового мистецтва є взаємодія і діалог європейських і українських традицій у сучасній композиторській практиці. Доводиться констатувати, що далеко не всі аспекти феномену української академічної хорової музики, її внеску в скарбницю європейської музичної культури є розкритими.

Тому вивчення, збереження та відтворення кращих її зразків актуальне і сьогодні. Цим і визначається вивір теми нашого дослідження «Розвиток

хорового мистецтва України в контексті європейської культури» і актуальність його проблематики.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами.

Магістерську роботу виконано на кафедрі музикознавства, інструментальної підготовки та хореографії Вінницького державного педагогічного університету імені М. Коцюбинського відповідно теми «Теоретико-методологічні засади підготовки вчителя музичного мистецтва». Тему дослідження затверджено на засіданні Вченої ради Вінницького державного педагогічного університету імені М. Коцюбинського (протокол № 103С від 10 жовтня 2019 року)

Об'єктом дослідження є академічне хорове мистецтво України.

Предметом дослідження є хорові концерти Л. Дичко як жанровий феномен європейської хорової академічної музики.

Хронологічні межі дослідження охоплюють композиторську творчість у сфері академічного хорового мистецтва України XVIII-XX ст.

Матеріалом дослідження є хорові концерти Л. Дичко: «Французькі фрески», «Іспанські фрески» та «Швейцарські фрески».

Мета дослідження полягає у розгляді академічного хорового мистецтва України в контексті європейської культури.

Досягнення зазначеної мети потребує постановки і розв'язання таких завдань:

- 1) проаналізувати і систематизувати історіографію проблеми;
- 2) узагальнити науково-методичні підходи до дослідження зазначеної теми;
- 3) з'ясувати особливості розвитку української хорової музики XVIII-XIX ст. та виявити європейські впливи на становлення і розвиток професійного хорового мистецтва України;
- 4) визначити основні тенденції розвитку українського хорового концерту XX ст.;

5) розглянути хоріві «Фрески» Л. Дичко як жанровий феномен європейської хорової академічної музики.

Аналіз останніх публікацій по темі. У музикознавчій літературі проблеми розвитку й становлення українського академічного хорового мистецтва розглядалися досить ґрунтовно й викладені в працях різних дослідників. Зокрема це: О. Батовська [10], О. Бенч-Шокало [15], І. Бермес [16], Н. Герасимова-Персидська [26], І. Гулеско [32], Л. Кияновська [54; 56], П. Ковалик [58], О. Козаренко [60], Л. Корній [65], Н. Королюк [67], А. Лащенко [70; 72], Л. Пархоменко [100], А. Терещенко [111] та багато інших.

Науково-методичні напрацювання названих авторів представляють значну цінність, вони містять окремі думки, спостереження і узагальнення, пов'язані з проблемами розвитку хорового мистецтва. Однак ніхто з перерахованих авторів не був націлений на вивчення академічного хорового мистецтва в аспекті діалогу культурних традицій Європи і України.

При розв'язанні поставлених завдань застосовувались такі **методи дослідження:**

- **конкретно-індуктивний метод** дослідження, за допомогою якого здійснювався процес пізнання, поступового розширення та узагальнення емпіричних спостережень фактів активної участі західноєвропейських музикантів у культурно-мистецькому житті України;
- **дедуктивно-систематичний метод** спрямований на наукове просування від загальних визначень і з'ясування основних понять специфіки розвитку міжнаціональних музично-культурних стосунків та становленню українських виконавських, композиторських, музично-педагогічних традицій, заснованих на синтезі західноєвропейських та вітчизняних засад;
- **метод синтезу** надав можливість осмислення як системної цілісності міжнаціональних культурних співвідношень та контактів, специфічних для України, виділених через аналіз конкретних мистецьких подій;
- **культурно-антропологічний метод** дозволив простежити загальне і особливе в культурах різних європейських народів;

- **комплексний музикознавчий метод**, який оперує інструментарієм історичного музикознавства, етномузикознавства, музично-теоретичного аналізу.

Теоретичною базою дослідження стали праці вітчизняних та зарубіжних дослідників, серед яких *музично-історичні наукові розвідки* - Н. Андрос [2], О. Бенч-Шокало [15], І. Бермес [16], Н. Герасимової-Персидської [26], Г. Григор'євої [29], І. Гулеско [32-33], Л. Кияновської [54-56], О. Козаренко [60], Л. Корній [65-66], А. Лашенка [70-73] та інших.

Специфіка обраної проблематики зумовила необхідність звернення до наукових робіт з проблем хорового мистецтва, історії й теорії хорового виконавства: Н. Андрос (Н. Корольок) [2; 67], Г. Батичко [9], О. Батовська [10], І. Батюк [13], П. Ковалик [57], Л. Пархоменко [100], А. Терещенко [111] та ін.

Наукова новизна отриманих результатів полягає в тому, що в ньому

- проаналізовано історіографію проблеми та ступінь її джерельного забезпечення;
- виявлено особливості розвитку української хорової музики XVIII-XIX ст. та європейські впливи на становлення і розвиток професійного хорового мистецтва України;
- визначено специфіку українського хорового концерту XX ст.;
- розглянуто хорові концерти «Французькі фрески», «Іспанські фрески» та «Швейцарські фрески» Л. Дичко як жанровий феномен європейської хорової академічної музики.

Практичне значення одержаних результатів полягає в тому, що вони можуть стати теоретико-методологічним підґрунтям для подальшого дослідження академічного хорового мистецтва, його ролі у розвитку вітчизняної культури. Матеріали магістерського дослідження можуть бути використані у процесі викладання навчальних курсів з історії української хорової музики.

Апробація результатів дослідження здійснювалася шляхом виголошення доповідей і виступів на III Міжнародній студентській науково-

практичній конференції «Сучасне мистецтво в європейській культурі сьогодення» (Кропивницький, 2020), IV Всеукраїнській науково-практичній конференції «Диригентсько-хорова освіта: синтез теорії та практики» (Харків, 2020).

Основні положення магістерської роботи викладено у 2 одноосібних публікаціях:

1. Слободянюк О. Розвиток академічного хорового виконавства в Україні у другій половині ХХ – початку ХХІ століття // Студентський науковий вісник. Випуск 22. Кропивницький: РВВ ЦДПУ ім. В. Винниченка, 2020. С. 56-58.

2. Слободянюк О. Хорові концерти Л. Дичко як жанровий феномен європейської хорової академічної музики // Диригентсько-хорова освіта: синтез теорії та практики : Матер. IV Всеукр. наук-практ. конф., 29 жовтня 2020 р.) / під ред. проф. Белік-Золотарьової Н.А. та проф. Батовської О.М. - Харків : ТОВ «ПЛАНЕТА-ПРИНТ», 2020. С. 103-105.

Структура магістерської роботи обумовлена метою і завданнями дослідження й складається з вступу, трьох розділів, висновків та списку використаних джерел. Загальний обсяг роботи - 88 сторінок, у тому числі: список використаних джерел (123 найменування) -10 сторінок.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Авдієвський А. Т. Освітня діяльність мистецької кафедри: від витоків до сучасності. Іст.-інформ. довідник : до 50-річ. каф. теорії та методики муз. освіти, хор. співу і диригування. Київ : Вид-во НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2012. 190 с.
2. Андрос Н. І. Українська хорова література (радянський період) : навч. посіб. Т. 1. / Н. Андрос, В. Дженков, Н. Семененко. Київ : Муз. Україна, 1985. 99 с.
3. Антонюк В. Українська вокальна школа: на перехресті етнокультурних доріг // Наук. вісн. Нац. муз. акад. України ім. П. І. Чайковського. Київ, 2001. Вип. 18, кн. 7. С. 26-36.
4. Архімович Л. М. В. Лисенко. Життя і творчість / Л. Архімович, М. Гордійчук. Київ: Мистецтво, 1952. 247 с.
5. Ахизер А. С. Возможен ли диалог цивилизаций? // Цивилизации. Вып. 7 : Диалог культур и цивилизаций / Ин-т всеобщей истории РАН. Москва : Наука, 2006. С. 38–63.
6. Ахмедходжаева Н. М. Теоретические проблемы концертности и концертирования в музыкальном искусстве : автореф. дис. ... канд. искусствоведения : спец. 17.00.02 Музыкальное искусство / Ташкентская гос. консерватория им. М. Ашрафи. Ташкент, 1985. 21 с.
7. Бадалов О.П. Хорова культура Чернігівщини у соціокультурному просторі України кінця ХХ - початку ХХІ століть : автореф. дис. ... канд. мистецтвознавства : 26.00.01 / О. П. Бадалов; Нац. акад. кер. кадрів культури і мистецтв. - Київ, 2014. - 16 с.
8. Барвінський В. О. Музика // Історія української культури / заг. ред. І. П. Крип'якевича. Київ : Либідь, 1994. С. 630.

9. Батичко Г. Хоровой концерт в контексте современной музыкальной культуры : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. мистецтвознав. [спец.] 17.00.03 «Музичне мистецтво». Київ, 1993. 18 с.
10. Батовська О.М. Сучасне академічне хорове мистецтво а capella: монографія. Харків: ТОВ «Планет-принт», 2017. 524 с.
11. Батовська О. М. Педагогічна діяльність В. С. Палкіна та традиції вітчизняної педагогіки // Традиції та новації у вищій архітектурно-художній освіті / Харків. держ. акад. дизайну та мистецтв. Харків, 2005. № 4/5. С. 101-105.
12. Батук А. У музиці — барви часу. Музика. 1982. № 5.
13. Батюк И. В. Современная хоровая музыка: теория и исполнение. М. : Моск. гос. консерватория им. П. И. Чайковского, 1999. 192 с.
14. Бенч О. Г. Павло Муравський. Феномен одного життя. Київ : Дніпро, 2002. 663 с.
15. Бенч-Шокало О. Г. Український хоровий спів: актуалізація звичаєвої традиції : навч. посіб. Київ: Укр. світ, 2002. 440 с.
16. Бермес І. Л. Український хоровий рух у контексті соціокультурних процесів ХІХ - початку ХХІ століття : автореф. дис. ... д-ра мистецтвознавства : 26.00.01. Нац. акад. кер. кадрів культури і мистецтв. Київ, 2014. 36 с.
17. Бойко В. Г. Секуляризація православної духовної хорової музики в російській та українській культурі ХVІІ–ХХІ ст. : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. мистецтвознав. [спец.] 26.00.01 «Теорія та історія культури» / Харків. держ. акад. культури. Харків, 2008. 20 с.
18. Бондар Є. М. Генезис професійного хорового виконавства: від витоків до ХVІІІ століття [Електронний ресурс] URL: http://knmau.com.ua/naukoviy_visnik/107/pdf/13.pdf (дата звернення: 12.04.2019). С. 112
19. Булат Т. Николай Лысенко. К.:Музична Україна, 1981. С. 18.

20. Бурган І. О. Культурний діалог у сучасній теорії та практиці концертування [Електронний ресурс] URL: <file:///C:/Users/%D0%9B%D0%B5%D0%BD%D0%B0/Desktop/%D0%B4%D1%8F%D1%87%D0%B5%D0%BD%D0%BA%D0%BE%20%D0%BF%D1%80%D0%BE%D0%B3%D1%80%D0%B0%D0%BC%D0%BC%D0%B0/160750-351366-2-PB.pdf> (дата звернення: 12.04.2020).
21. Варварцев М. М. Україна й Італія у наукових, освітніх та літературних взаєминах (друга половина XIX – початок XX ст.) : документи, епістолярій, матеріали. Київ : Ін-т історії України, 2000. 107 с.
22. Варварцев М. М. Італійці в Україні (XIX ст.) : біогр. слов. діячів культури. Київ : Ін-т історії України, 1994. 190 с.
23. Васюта О. П. Музичне життя Чернігівщини XVIII–XIX ст. : (історико-культурологічне дослідження). Чернігів : Деснян. правда, 1997. 212 с.
24. Витвицький В. Максим Березовський. Львів: Логос, 1995 С. 27.
25. В'ячеслав Сергійович Палкін / авт.-упоряд.: А. К. Мартинюк, І. В. Палкін. Харків. держ. ін-т мистецтв ім. І. П. Котляревського.: НТУ “ХПІ”, 2003. 32 с.
26. Герасимова-Персидська Н. О. Хоровий концерт на Україні в XVII - XVIII ст. Київ : Муз. Україна, 1978. 183 с.
27. Гнидь Б. Українська вокальна школа в контексті світового виконавського мистецтва // Наук. вісн. Нац. муз. акад. України ім. П. І. Чайковського. Київ, 1999. Вип. 2. С. 7-17.
28. Гордійчук М. Леся Дичко. Київ : Муз. Україна, 1978. 77 с.
29. Григор'єва Г. Російська хорова музика 1970-80-х років. М., 1991.- С. 20.
30. Грица С. Її життєве кредо — творчість // Музика. 2004. № 6 С. 2–3.
31. Грица С. Леся Дичко: шлях у мистецтві <http://mus.art.co.ua/lesya-dychko-shlyah-umystetstvi/>].
32. Гулеско І. І. Національний хоровий стиль : навч. посіб. Харків : Харків. держ. ін-т культури, 1994. 108 с.

33. Гулеско І. І. Романтизм в українській хоровій музиці (кінець 20-х - початок 90-х рр. ХХ ст. // *Культура України : зб. наук. пр. / Харків. держ. акад. культури. Харків, 2000. Вип. 7. С. 122-127.*
34. Гусарчук Т. В. Артемій Ведель. Постаць митця у контексті епох: монографія. Вид. 2-ге, виправл. і доп. Київ : Муз. Україна, 2019. С. 170.
35. Даценко П. Х. Культурно-мистецька спадщина Житомирщини у вимірах українського духовного життя ХІХ – першої третини ХХ століття : автореф. дис. ... канд. мистецтвознавства : 17.00.01 – теорія та історія культури. Держ. акад. кер. кадрів культури і мистецтв. Київ , 2006. 20 с.
36. Демочко К. М. Мистецька Буковина : нариси з минулого. Чернівці : Книги-ХХІ, 2008. 335 с.
37. Дичко. [Електронний ресурс]. URL: http://nbuv.gov.ua/j-pdf/ku_2014_47_30.pdf. (дата звернення: 19.03.2020).
38. Дуков Е. Концерт в історії західно-європейської культури. М .: Класика ХХІ, 2003. С. 8.
39. Живов В. Л. Хоровое исполнительство : теория, методика, практика : учеб. пособие. М. : Владос, 2003. 271 с. (Учебное пособие для вузов).
40. Загайкевич М. П. Музичне життя Західної України другої половини ХІХ ст. Київ : Вид-во АН УРСР, 1960. 191 с.
41. Земцовский И. Фольклор и композитор // *Музыка и современность : сб. ст. / сост. Т. А. Лебедева. М., 1971. Вып. 7. С. 211-220.*
42. Зинькевич Е. С. Концерт и парк на крутояре... : Киев музыкальный ХІХ – начала ХХ ст. : [очерки]. Киев : Дух і літера, 2003. 316 с.
43. Зинькевич О. С. Ференц Ліст в Україні // *Український муз. архів : документи і матеріали з історії укр. музич. культури. Київ : Центр-музінформ, 1995. Вип. 1. С. 105–125.*
44. Іваненко О. А. Україно-французькі зв'язки : наука, освіта, мистецтво (кінець ХVІІІ – початок ХХ ст.). Київ : Ін-т історії України, 2009. 319 с.
45. Іваницький А. І. Українська музична фольклористика (методологія і методика) : навч. посіб. Київ : Заповіт, 1997. 392 с.

46. Іваницький А. І. Українська народна музична творчість. Київ : Муз. Україна, 1990. 335 с.
47. Ігнатенко Є. В. «Високий стиль» хорового концерту кінця XVII - XVIII ст.: до проблеми музично-поетичної цілісності: автореф. дис... канд. мистецтвознав. Нац. муз. акад. України ім. П.І.Чайковського. К., 2005. 19 с.
48. Історія: Збірник праць <http://politics.ellib.org.ua/pages-5030.html>
49. Калущка Н. Б. Олександр Кошиць. Мистецька діяльність у контексті музики ХХ сторіччя : [монографія]. К. : Фенікс, 2012. 380 с.
50. Карамзин Н. М. История государства Российского. В 12 т. Т. 1. Изд. 2-е, исправл. СПб. : Тип. Н. Греча, 1818. 492 с.
51. Келдыш Ю. Д.С. Бортнянский // История русской музыки в 10-ти томах. Т. 3. М.: Музыка, 1985. С. 150-198.
52. Київська Русь [Електронний ресурс]. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/Київська_Русь (дата звернення: 21.01.2020).
53. Кияновська Л.О. Максим Березовський. //Розповіді про композиторів: Бах, Гендель, Вівальді, Скарлатті, Бортнянський, Березовський, вип. 1. К. : Музична Україна, 1994. С. 57-71.
54. Кияновська Л. О. Сильова еволюція галицької музичної культури ХІХ–ХХ ст. Тернопіль : Астон, 2000. 339 с.
55. Кияновська Л. О. Українська музична культура : навч. посіб. Київ : ДМЦНЗКМ, 2002. 178 с.
56. Кияновська Л. О. Українська музична культура : навч. посіб. Львів : Тріада плюс, 2008. 344 с.
57. Ковалев К. Бортнянський. Регентское дело. № 1. Севастополь, 2006. С. 54.
58. Ковалик П. А. Хорове виконавство як феномен творчої взаємодії (з досвіду Київської хорової школи) : автореф. дис. ... канд. мистецтвознав. : [спец.] 17.00.03 «Музичне мистецтво». Нац. муз. акад. України ім. П. І. Чайковського. Київ, 2002. 18 с.
59. Коган С. М. Дирижер И. В. Прибик и Одесский оперный театр. Одесса : Астропринт, 2002. 344 с.

60. Козаренко О. В. Феномен української національної музичної мови. Львів : Наук. т-во ім. Т. Шевченка, 2000. 286 с. (Українознавча бібліотека НТШ ; число 15).
61. Козаренко О. Деякі тенденції розвитку національної музичної мови в першій третині ХХ століття // Музична україністика в контексті світової культури. Українське музикознавство. Вип. 28. Київ : 1998. С. 144-154.
62. Коновалова І. Ю. Особистісно-стильові детермінанти хорової творчості Л. В. Дичко. [Електроний ресурс]. URL: http://nbuv.gov.ua/j-pdf/ku_2014_47_30.pdf. (дата звернення: 19.03.2015).
63. Кононова О. В. Музична культура Харкова кінця ХVІІІ – початку ХХ ст. Харків : Основа, 2004. 176 с.
64. Коренюк О. Г. Из истории музыкального образования в Киеве (XIX–XX вв.) : дис. ... канд. Искусствоведения. Киев. гос.консерватория им. П. И. Чайковского. Киев, 1972. 175 с. Рукопись.
65. Корній Л. П. Історія української музики. Ч. 2. (Друга половина ХVІІІ ст.). Київ ; Харків ; Нью-Йорк : М. П. Коць, 1998. 388 с.
66. Корній Л., Сюта Б. Українська музична культура : погляд крізь віки. Київ : Муз.Україна, 2014. 592 с.
67. Королюк Н. І. Корифеї української хорової культури ХХ століття. Київ : Муз. Україна, 1994. 288 с.
68. Красюк Л. Визнання. Музика. 1989. № 3.
69. Крижановська Н. Є. Історія хорового мистецтва Миколаївщини кінця ХVІІІ - початку ХХІ століття : автореф. дис... канд. іст. наук : 07.00.01. Одес. нац. ун-т ім. І.І.Мечникова. О., 2009. 20 с.
70. Лашенко А. П. З історії київської хорової школи Київ. Муз. Україна. 2007. 199 с.
71. Лашенко А. П. Новітні тенденції сучасного хорового мистецтва України // Наук. вісн. Нац. муз. акад. України ім. П. І. Чайковського. Київ, 2001. Вип. 18, кн. 7. С. 8-25.

72. Лашенко А. П. Хоровая культура: аспекты изучения и развития. Киев : Муз.Україна, 1989. 134 с.
73. Лашенко А. П. Українське хорове мистецтво ХХ століття // Наук. вісн. Нац. муз. акад. України ім. П. І. Чайковського. Київ 1999. Вип. 14, кн. 6. С. 18-31.
74. Левашева О., Келдыш Ю., Кандинский А. История русской музыки. Т. 1. М.: Музыка, 1972. 326с.
75. Леся Дичко – Віват Арт. [Електроний ресурс]. URL: <https://www.vivatart.com.ua/uk/konkursy/bortnyanskiy/zhyuri/lesya-dychko/>. (дата звернення: 19.04.2020).
76. Лисенко Микола Віталійович // Вікіпедія. [Електроний ресурс]. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%9B%D0%B8%D1%81%D0%B5%D0%BD%D0%BA%D0%BE_%D0%9C%D0%B8%D0%BA%D0%BE%D0%BB%D0%B0_%D0%92%D1%96%D1%82%D0%B0%D0%BB%D1%96%D0%B9%D0%BE%D0%B2%D0%B8%D1%87%D0%9B%D0%B5%D0%B9%D0%BF%D1%86%D0%B8%D0%B3,_%D0%9A%D0%B8%D1%97%D0%B2,_%D0%9F%D0%B5%D1%82%D0%B5%D1%80%D0%B1%D1%83%D1%80%D0%B3. (дата звернення: 20.04.2020).
77. Лисенко І. М. Словник музикантів України. Київ :Рада, 2005. 359 с..
78. Лобанова М. Концертні принципи в музиці Д. Шостаковича. // Проблеми музичної науки: вип. 6. М., 1985.
79. Локощенко Г. Д. Музыкальная жизнь Сумщины (середина XVII – 80-е гг. XX века) : автореф. дис. ... канд. искусствоведения : 17.00.03 – музыкальное искусство. Киев. гос. Консерватория им. П. И. Чайковского. Киев, 1991. 24 с.
80. Лотман Ю. М. Структура художественного текста. Москва : Искусство, 1970. 384 с.
81. Лунина А. Композитор — маленькая планета. Киев : ДУХ И ЛИТЕРА, 2013. С. 283–346.

82. Мазепа Л. З. Развитие музыкального образования во Львове (XV–XX ст.) : автореф. дис. ... канд. искусствоведения : 17.00.02 - музыкальное искусство. Моск. гос. консерватория им. П. И. Чайковского. Москва, 1986. 24 с.
83. Миклашевський Й. М. Музична і театральна культура Харкова кінця XVIII – першої половини XIX ст. Київ : Наук. думка, 1967. 159 с.
84. Михайличенко О. В. Нариси з історії музично-естетичного виховання молоді в Україні (друга половина XIX — початок XX ст.). Київ : Вид. центр КДАУ, 1999. 238 с.
85. Михайличенко О. В. Освітньо-педагогічні аспекти розвитку української музичної культури другої половини XIX - початку XX ст. : монографія. Суми : Мрія-1, 2005. 292 с.
86. Мистецтво України : біогр. довід. / упоряд.: А. В. Кудрицький, М. Г. Лабінський ; за ред. А. В. Кудрицького. Київ : «Укр. енцикл.», 1997. 700 с.
87. Мороз Л. В. Диригентсько-хорове мистецтво Галичини другої половини XIX - першої третини XX століття: Автореф. дис... канд. мистецтвознав. : 17.00.01. Держ. акад. керів. кадрів культури і мистец. К., 2003. 19 с.
88. Москаленко В. Г. Творческий аспект музыкальной интерпретации (к проблеме анализа). Киев : Гос. консерватория им. П. И. Чайковского, 1994. 157 с.
89. Муха А. І. Композитори України та української діаспори : довідник. Київ : Муз. культура, 2004. 352 с.
90. Муха А. Процесс композиторского творчества (проблемы и пути исследования) : монографія. Київ, 1979. 268 с.
91. Назайкинский Е. Логика музыкальной композиции. М., 1982.
92. Некрасова Н. Імпульси натхнення // Музика. 1995. №3. С. 4-5.
93. Нечай А.А. Хоровое академическое исполнительство в Беларуси XX столетия: дис... на соискание науч. степени канд. искусствовед. : [спец.] 17.00.09 – «Теория и история искусства». Минск, 2006. 100 с.

94. Нечай А. А. К вопросу определения специфики и функций хорового исполнительства как вида музыкального исполнительного искусства // Весн. Беларускага дзярж. ўн-та культуры і мастацтваў. 2008. № 9. С. 50-55 [Электронний ресурс] . URL: <http://repository.buk.by:8080/jspui/bitstream/123456789/485/1/K%20voprosu%20opredeleniya> (дата звернення: 25.07.2020).
95. Паисов Ю. И. Камерный хор - новая ветвь русского хорового исполнительства // Современные проблемы советского музыкально-исполнительского искусства : сб. ст. / [ред.кол.: А. Д. Алексеев (ред.-сост.), Л. З. Корабельникова, А. В. Малинковская]. М., 1985. С. 158-179.
96. Паисов Ю. Современная русская хоровая музыка: (1945-1980): Очерки истории и теории. М.: Советский композитор, 1991. 278 с : нот.
97. Палкін І. В. В'ячеслав Палкін. Шляхами хорового мистецтва. Харків : Бровін О. В., 2011. 306 с.
98. Партесний спів. [Електронний ресурс]. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%9F%D0%B0%D1%80%D1%82%D0%B5%D1%81%D0%BD%D0%B8%D0%B9_%D1%81%D0%BF%D1%96%D0%B2. (дата звернення: 20.03.2019).
99. Парфьонова Г. В. Універсализм особистості В. С. Палкіна: до аналізу творчої особистості // Творчо-педагогічна діяльність В'ячеслава Палкіна в контексті хорової культури України : матеріали Всеукр. наук.-практ. конф. 16 верес. 2005 р. / за ред. Г. Я. Ботунової. Харків, 2006. С. 43-49.
100. Пархоменко Л. О. Українська хорова п'еса: типологія, тематизм, композиція. Київ : Наук. думка, 1979. 218 с.
101. Раабен Л. Советский инструментальный концерт. - Л., 1967, 1976;
102. Римар Р. С. Хорове мистецтво Хмельниччини в контексті історичного процесу (друга половина ХІХ - початок ХХІ ст.): автореф. дис... канд. мистецтвознав. Львів. нац. муз. акад. ім. М. В. Лисенка. Л., 2008. - 20 с.
103. Рязанцева Л. О преломлении традиций старинных отечественных хоровых жанров в русской музыке 70-80-х годов ХХ века: автореф. дисс. ... канд. искусств. М., 1994.

104. Савельєва Г. В. Виконавські традиції харківської хорової школи : дис. на здобуття наук. ступеня канд. мистецтвознав. [спец.] 17.00.03 «Музичне мистецтво». Харків, 2012. 276 арк.
105. Савицька Н. Вікові аспекти композиторської життєтворчості : дис. ...д-ра мистецтвознав. [спец.] 17.00.03. «Музичне мистецтво». НМАУ ім. П. И. Чайковського. Київ, 2010. 36 с.
106. Сад божественних пісень [Електронний ресурс]. URL : [https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%A1%D0%B0%D0%B4_%D0%B1%D0%BE%D0%B6%D0%B5%D1%81%D1%82%D0%B2%D0%B5%D0%BD%D0%BD%D0%B8%D1%85_%D0%BF%D1%96%D1%81%D0%B5%D0%BD%D1%8C_\(%D0%BA%D0%BE%D0%BD%D1%86%D0%B5%D1%80%D1%82\)](https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%A1%D0%B0%D0%B4_%D0%B1%D0%BE%D0%B6%D0%B5%D1%81%D1%82%D0%B2%D0%B5%D0%BD%D0%BD%D0%B8%D1%85_%D0%BF%D1%96%D1%81%D0%B5%D0%BD%D1%8C_(%D0%BA%D0%BE%D0%BD%D1%86%D0%B5%D1%80%D1%82)) (дата звернення: 17.07.2020).
107. Сідлецька Т. І. Культурно-мистецьке життя Вінниці першої третини ХХ століття [Електронний ресурс]. URL : [www . nbuv . gov . ua / portal / soc gum / mz /2011_20/39 .pdf](http://www.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/mz/2011_20/39.pdf). (дата звернення: 17.02.2020).
108. Скребков С. С. Русская хоровая музыка XVII - начала XVIII века : очерки. М. : Музыка, 1969. 120 с.
109. Снитіна В.О. Церковна музика в культурі України другої половини XVII - XVIII ст. автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата мистецтвознавства за спеціальністю 26.00.01 - теорія і історія культури. Київський національний університет культури і мистецтв, Київ, 2010. 178 с.
110. Старух Т. М. Музыкальная культура Львова и развитие фортепианного исполнительства и педагогики в конце XIX – начале ХХ вв. (1870–1939 гг.) : автореф. дис. ... канд. искусствоведения : 17.00.02 – музыкальное искусство. Моск. гос. Консерватория им. П. И. Чайковского. Москва, 1981. 26 с.
111. Терещенко А. К. Українська радянська кантата і ораторія (1917-1945). Київ : Наук. думка, 1980. 216 с.
112. Тилик В. Кантата Л. Дичко Мистецтво. Київ. 1968. № 2.

113. У Лейпцигу з'явилася пам'ятна дошка українському композитору Лисенку. [Електронний ресурс].
URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-diaspora/2722611-u-lejpcigu-zavilasa-pamatna-doska-ukrainskomu-kompozitoru-lisenku.html>. (дата звернення: 17.02.2019).
114. Фільштейн С. Митець і час // Українські композитори — лауреати комсомольських премій : статті молодих музикозн. / під ред. Я. Є. Драбіна. Київ : Муз. Україна, 198. С. 38–48.
115. Хвисяк М. М. Белорусская хоровая литература : учеб. пособие. Минск: Беларусь, 1990. 94 с.
116. Черепанин М. В. Музична культура Галичини (друга половина XIX – перша половина XX століття) : монографія. Київ : Вежа, 1997. 324 с.
117. Шамаєва К. І. Із плеяди житомирських митців. Музика. 1987. № 4. С. 26–28.
118. Шамаєва К. І. Митці. Освіта. Час : з архівних джерел. Житомир : Косенко, 2005. 136 с.
119. Шамаєва К. І. Музична освіта в Україні у першій половині XIX ст. : навч. посіб. Київ : ІЗМН, 1996. 112 с.
120. Шатова І. О. Сильові основи Одеської хорової школи : дис. на здобуття наук. ступеня канд. мистецтвознав. [спец.] 17.00.03 «Музичне мистецтво» . Одеса, 2005.. 197 с.
121. Шуміліна О. Італійські періоди життєтворчості Максима Березовського та їх роль у становленні індивідуального музичного стилю <http://naukvisnyknmau.com.ua/article/download/197976/199245>
122. Щепакін В.М. Музична культура Сходу і Півдня України другої половини XIX –початку XX століть : європейські виміри : монографія. Харків : ФОП Панов А. М., 2017. – 479 с.
123. Яковенко М. Л. Історія України : інтенсивний курс підготовки до зовнішнього незалежного оцінювання. Київ : Країна мрій, 2008. 352 с.